

NİZAMİ GƏNCƏVİ ADINA
MİLLİ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI MUZEYİ

ISSN 2522-4808 (Print)
ISSN 2702-0034 (Online)

RİSALƏ

Elmi araşdırmalar jurnalı

№ 2 (29)

Bakı – “Elm və təhsil” – 2025

**Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi
Elmi Şurasının 14 noyabr 2025-ci il tarixli (protokol № 11)
qərarı ilə çap olunur**

Baş redaktor:

**Rafael Hüseynov,
akademik**

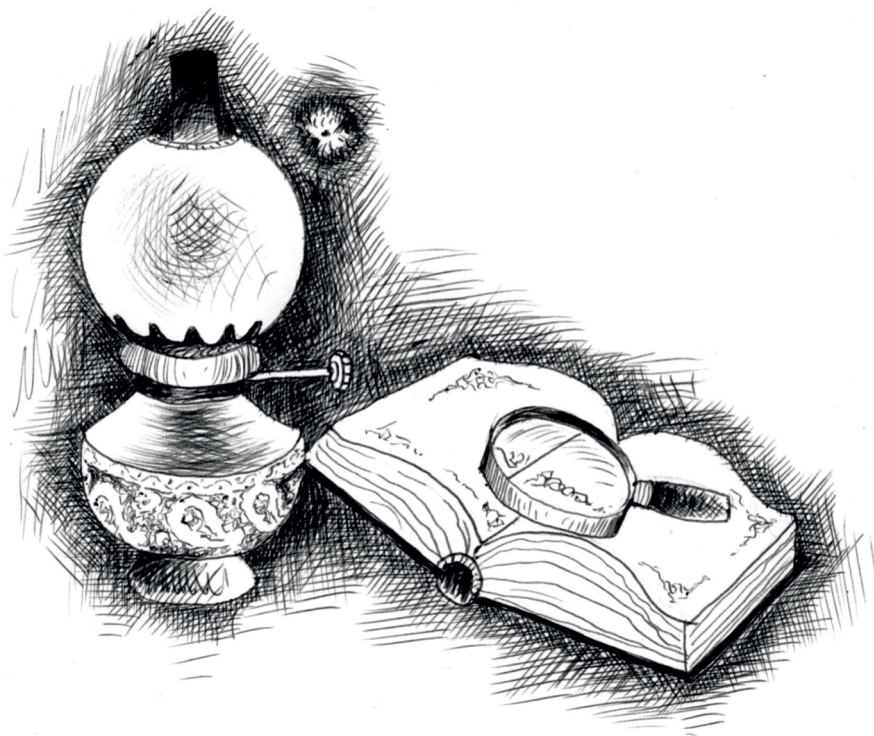
Redaksiya heyəti:

**Kamil Allahyarov, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Nizami muzeyi, Azərbaycan
Xatirə Bəşirli, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Nizami muzeyi, Azərbaycan
Şəfəq Əlibəyli, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Nizami muzeyi, Azərbaycan
Aida Qasımova, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Nizami muzeyi, Azərbaycan
Tofiq Məlikli, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Nizami muzeyi, Azərbaycan
Rəhilə Qeybullayeva, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Bakı Slavyan Universiteti, Azərbaycan
Mehdi Kazımov, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan
Ali Yavuz Akpınar, professor, doktor, Boğaziçi Universiteti, Türkiyə
Hasan Cavadi, professor, doktor, Kaliforniya Universiteti, ABŞ
Firuza Melvil, doktor, Kembric Universiteti, Böyük Britaniya
Özgen Felek, professor, doktor, Yel Universiteti, ABŞ
Campiero Bellinceri, doktor, Venesiya Ka Foskari Universiteti, İtaliya
Mbaye Lo, professor, doktor, Dyuk Universiteti, ABŞ
Hendrik Boesoten, professor, doktor, Maynz Universiteti, Almaniya
Nataliya Çalisova, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor,
Rusiya Dövlət Humanitar Universiteti, Rusiya Federasiyası
Gulbahor Aşurova, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor,
Alişir Navai adına Daşkənd Dövlət Özbək Dili və Ədəbiyyatı Universiteti, Özbəkistan
Şodimaxammad Sufiyev, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor,
Tacikistan Respublikası Elmlər Akademiyası, Tacikistan
Zemfira Səfərova, akademik, AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutu, Azərbaycan
Cəfər Qiyasi, AMEA-nın müxbir üzvü, Azərbaycan
Məryəm Əlizadə, sənətsünəşliq doktoru, professor,
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, Azərbaycan
Marko Realini, professor, doktor, İtaliya Milli Tədqiqat Şurası, İtaliya**

**Risalə. Elmi araşdırmalar jurnalı. № 2 (29)
Bakı, “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2025, 136 s.**

Orta əsrlərdə müsəlman Şərqiində yaradılan elmi əsərlər “risalə” adlanırdı. Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin klassik ənənəyə riayətlə “Risalə” adlandırılmış, ədəbiyyatşünaslıq və mədəniyyətşünaslıq problemlərinin elmi araşdırmalarından ibarət məqalələr toplusu ildə iki dəfə (yaz və payız) nəşr edilir. Bu elmi araşdırmalar jurnalı məzmunu etibarlı ilə filologiya (Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı, ədəbiyyat nəzəriyyəsi, ədəbi təhlil və tənqid, folklorşünaslıq, mətnşünaslıq) və sənətsünəşliq (muzeyşünaslıq) sahələri üzrə məqalələri əhatə edir. "Risalə" elmi araşdırmalar jurnalı filologiya və sənətsünəşliq elm sahələri üzrə Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi dövrü elmi nəşrlər siyahısındadır. 2019-cu ildə Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin "Mətbu nəşrlərin reyestri"nə daxil edilmişdir (Reyestr № 4216). Eyni zamanda, "Risalə" elmi araşdırmalar jurnalı 05 aprel 2018-ci ildən EBSCO beynəlxalq elektron məlumat bazasına daxil edilmişdir (Müqavilə № 46516).

Oxuyacaqlarınız

RİSALƏ

Elmi araşdırmalar jurnalı

№2.2025(29)

Mündəricat

KLASSİK İRS: TARİXİ VƏ NƏZƏRİ PROBLEMLƏRİ

HÜSEYNOV Rafael.

Şərqsünas Böyükağa Hüseynovun elmi və ədəbi irsi

doi.org/10.30546/2702-0034.2025.2.29.021

KƏRİMOVA Leyla.

Ədalət anlayışı Nizami Gəncəvinin poetik dünyagörüşündə

doi.org/10.30546/2702-0034.2025.2.29.025

NARİMANOVA Chinara.

Nasimi through Gibb's eyes: the transmission of hurufi mysticism to the west

doi.org/10.30546/2702-0034.2025.2.29.029

YENİ VƏ MÜASİR DÖVRDƏ ƏDƏBİ-MƏDƏNİ PROSES

ABİDQIZI Göyərçin.

Cənubi Azərbaycandan gələn mühacirlərin Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında yeri

doi.org/10.30546/2702-0034.2025.2.29.032

HÜSEYNOVA Aytən.

“Məktəb” jurnalının Azərbaycan elmi-pedaqoji fikrində və maarifçilik tarixində rolu (1911-1920)

doi.org/10.30546/2702-0034.2025.2.29.035

HÜSEYNOVA Məleykə.

Naşide Gökbudakın “Fəraye” romanında ekotənqid

doi.org/10.30546/2702-0034.2025.2.29.039

QƏHRƏMANOVA Ulduz.

Bədii əsərlərdəki süjet problemi ədəbiyyatşünaslıq müstəvisində

doi.org/10.30546/2702-0034.2025.2.29.043

TARİXİ-MƏDƏNİ ABİDƏLƏRİN QORUNMASI VƏ TƏDQIQI. MUZEYŞÜNASLIQ

ƏLİYEVƏ Zənfira.

Tofiq Bakıxanov yaradıcılığından səhifələr

doi.org/10.30546/2702-0034.2025.2.29.047

İBRAHİMLİ Nigar.

Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin müasir ekspozisiya

ərtibatı və muzeylərarası inteqrasiya

doi.org/10.30546/2702-0034.2025.2.29.051

SADİQOVA Rəhilə.

Qarabağ mədəni irsinin hüquqi və elmi müstəvidə mühafizəsi: Nizami muzeyinin konseptual rolu

doi.org/10.30546/2702-0034.2025.2.29.058

UOT: 821.512.162

Leyla KƏRİMOVA

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Gəncə Bölməsi Nizami Gəncəvi Mərkəzi

leynanu@gmail.com

orcid.org/0009-0005-6165-9268

ƏDALƏT ANLAYIŞI NİZAMİ GƏNCƏVİNİN POETİK DÜNYAGÖRÜŞÜNDƏ

Açar sözlər: adil hökmdar, ədalətli cəmiyyət, kamil insan, xalq, işğalçı müharibələr

Keywords: just ruler, just society, intelligent person, the people, wars of conquest

Ключевые слова: просто правители, просто общество, идеальный человек, люди, агрессивные войны

Giriş. Ədalət mövzusunda əsərlər yazan bir çox yazıçılar mövcud olmuşdur. XII əsrdən bugünümüzdə qədər istər digər dövlətlərdə, istərsə də öz ölkəmizdə ədalət prinsiplərinin təməlini qoymuş sənətkarlardan biri də Nizami Gəncəvi olmuşdur. Şairin əsərlərində qələmə aldığı ədalət mövzusu bu gün də öz aktuallığını qorumaqdadır.

Nizami Gəncəvi yaradıcılığının əsas ideyası haqq və ədalət, xalq və hökmdar, insan və cəmiyyət mövzuları üzərində qurulmuşdur. Şair insanın mənəvi cəhətdən kamilləşməsinə, kamil insan kimi formalaşmasını cəmiyyətin mənəvi cəhətdən kamilləşməsi prinsipi üzərində qurmuşdur. Əgər cəmiyyətdə ədalətin bərqərar olmasını istəyiriksə, mütləq cəmiyyətin də mənəvi cəhətdən kamilləşməsi labüddür. Çünki ədalətli cəmiyyət kamilləşmiş cəmiyyətlə eynilik təşkil edir. Ədalətli bir cəmiyyətin mövcud olması o deməkdir ki, insanlar arasında ictimai bərabərsizlik və işğalçı müharibələr aradan qaldırılmalı, insanlarda ancaq kamil insana xas xüsusiyyətlər – nifrət yox sevgi, qorxaqlıq yox igidlik, vətən-xalq sevgisi yaratmaq lazımdır.

Nizami Gəncəvinin poemalarının hər birini diqqətlə oxuyub tədqiq etdiyimiz zaman əsərlərin ana xəttini ədalətli cəmiyyət, dövlət və dövlətçiliyin idarə edilməsi, ədalətli hökmdar prinsipinin olduğunun şahidi oluruq. Bu əsərlərdə şair dövrünün ictimai problemlərini əmələ gətirən səbəbləri axtarmış və onlardan xilas olmanın yollarını tapmaq istəmişdir.

Nizami Gəncəvi yaradıcılığında xalqla hökmdar münasibətləri ilə yanaşı insan-azadlıq-ədalət məsələləri də aydın şəkildə göstərilmişdir. Ümumiyyətlə, biz şairin əsərlərini oxuduğumuz zaman dahi şair Nizami Gəncəvinin ədalət konsepsiyasını xalq-hökmdar, insan və azadlıq məsələləri təşkil etdiyinin şahidi oluruq.

R.Azadə də Nizami Gəncəvi haqqında bəhs etdiyi kitabında şairin “Sirlər xəzinəsi” poemalarından bəhs edərkən əsərin əsas mövzusunun dövlət və xalqın ədalətlə idarə olunması fikrini qeyd etmişdir [14, s.48].

Dahi şair əsərlərində ədalətli şah və ədalətli cəmiyyət ideyası ilə bağlı münasibətini bildirməklə qalmamış, məmurların, saray əyanlarının pis əməllərini də əks etdirmişdir. Çünki məmurlar, saray əyanları dövlətin xalq arasında üzüdür, dövlətin əhali arasında göstəricisidir: “*Şair hər bir əsərində vətəndaş-şair mövqeyindən çıxış edir, qaranlıq dünyaya işıq salaraq öz sənətinin qüdrəti ilə insanları məruz qaldığı bəlalardan xilas etməyə çalışmışdır*” [4, s.96].

Nizami Gəncəvinin bütün dünyaya səs salan “Xəmsə”sində olan poemalarının əsas ana mövzusu XII əsrdə hakim olan dövlətdən və hakimiyyət başında oturan hökmdarların xalqa münasibətindən qaynaqlanmışdır. Buna ən bariz nümunə olan “Sirlər xəzinəsi” poemasında “Sultan Səncər və qarı” hekayəsini əsas götürmək olar. Bu mövzu haqqında Məmməd Cəfər Cəfərov Nizami Gəncəvi yaradıcılığı ilə bağlı apardığı tədqiqatlarda şairin Atabəylərə olan münasibətini, şairin dövründə mövcud olan Şirvanşahlar dövlətinin Atabəylərə qarşı soyuq münasibət bəsləməsindən narahat olduğunu göstərmişdir. Alim Atabəylərdən bəhs edərkən şairin həm də Sultan Səncərə münasibətini də açıq şəkildə göstərmişdir: “*...Nizami Alp Arslan, Məlik şah kimi sultanlar barədə yaxşı fikirdə olduğu halda, Sultan Səncər hakimiyyətini rəiyyət üçün böyük fəlakət hesab etmişdir. Bu da təsadüfi deyildi. Həqiqətən, tarixi mənbələrdə göstəriləni kimi, Səncər hakimiyyətinin xüsusən ilk illəri mərkəzi hökumətin xeyli zəiflədiyi, xəlifəliyin əl-qol açdığı, hər yerdə əmirlərin, canişinlərin özbaşınalığının artdığı illər idi*” [8, s.48].

“Sultan Səncər və qarı” hekayəsində dövlət məmuru olan darğa tənqid atəsinə tutulmuşdur. Nizami Gəncəvi darğanın özbaşınalığını, zülmünü xalqın içindən çıxmış bir qarının diliylə göstərmişdir. Darğa hökmdarın xalq arasında üzüdür. Şair bu hekayədə darğanın xalqa etdiyi amansız zülmünün səbəbini hökmdarda görmüşdür. Çünki əgər hökmdarın sözünün darğanın yanında əhəmiyyəti yoxdursa, xalqı özünün qəbul edib onlarla maraqlanmaması, bütün ixtiyarı məmurlara verməsi hallarının mövcud olması xalqda həm hökmdardan, həm də onun məmuru olan darğadan narazılıq halları baş verməsinə səbəb olurdu.

O yanda təbil çalıb, xərac yığanlar,
 Bir yanda bir qadının üstünə şər atanlar.
 Əl uzadır bu darğa, bir fikirləş, gör kimə,
 Sənin ədalətinə, mənim də ismətimə [12, s.110].

Əsərdə dul bir qadının hünəri ilə iblis libasına bürünmüş hökmdarın nadanlıığı qarşı-qarşıya qoyulmuşdur.

Şair “Sultan Səncər və qarı” hekayəsini yazarkən tarixi qaynaqlardan istifadə etsə də, bu hekayəni həm də şairin bədii təxəyyülünün məhsulu kimi də qəbul etmək olar. Bu hekayə Nizami Gəncəvi təxəyyülünün məhsulu olsa da, şair tarixdən təsirlənərək qələmə almışdır. Çünki tarixdə də belə oxşar bir hadisə yaşanmışdır. Lakin tarixi məlumatlara nəzər saldıığımız zaman Sultan Səncərə həqiqət sözünü deyən bir ziyalının olduğunu görürük. Bu ziyalı tarixdə İmam Qəzali adı ilə yaşayan mömün bir kəs olmuşdur.

İmam Qəzali də Səlcuqların dövründə yaşamışdır. Onun dini ideologiyası İslamı bidətçilərdən və ifratçı cərəyanlardan qorumaqdan ibarət olmuşdur. Sultan Səncərlə onu qarşı-qarşıya gətirən isə İmam Qəzalinin dini düşüncələri olmuşdur.

Tarixi qaynaqlardan məlumdur ki, Səlcuqilər dövləti türk dövləti idi və türklər də İslamın sünni qoluna məxsus idilər. Sünnilər öz daxilində iki məzhəbə – hənəfi və şafei məzhəblərinə ayrılır. Səlcuqilər də hənəfi məzhəbinə mənsub idilər. Ümumiyyətlə, hənəfilik sultanlığın rəsmi məzhəbi idi. İlk Səlcuqi hökmdarları olan Sultan Toğrul (1040-1063) və Sultan Alp Arslan (1063-1072) hakimiyyəti dövründə hənəfilikdən başqa bütün məzhəblər, hətta sünniliyin bir qolu olan şafei məzhəbi də [17] bidət adlandırılmışdı.

Qəzali hənəfilik əleyhinə qarşı dini fikirlərinin olmasıyla yanaşı, küfr və dinsizlikdə, saxta hədislər və xəbər düzəltməkdə, ismaililərə (şiə məzhəbi) və filosoflara rəğbət bəsləməkdə, atəşpərəstlik kimi iddialarla ittiham olunmuşdur. *“Filosofları öyrənib, həm də öyrədirmiş, büt-pərəstlərlə oturub-dururmuş, elm öyrənmək adıyla atəşpərəst imiş”* [2, s.208].

Bu ittihamlardan qəzəblənən Sultan Səncər izahat almaq üçün onu hüzuruna çağırır. Bu hadisə 1109-cu ildə Tus yaxınlığında yerləşən Toruğ adlı yerdə baş vermişdir [17]. Qəzali Nişaburdan Tusa doğru hərəkət edib Məşhəddə dayanmış və Sultan Səncərə məktub yazmışdır. Məktubda Qəzali sultanların yanına getməməyi əhd etdiyini xatırladaraq düşərgəyə getmək istəmədiyini bildirmişdir. Maraqlı fakt da bundan ibarətdir ki, Qəzali ona qarşı sürülən ittihamlara toxunmur, əksinə, Sultan Səncəri özünün və məmurlarının əhaliyə zülm etməkdə, xalqın dərisini soymaqda ittiham edir, sultanı ədalətli olmağa, dünyəvi hakimiyyətə və maddi sərvətə uymamağa, axirəti düşünməyə çağırırdı [17].

Bu mövzuya Cavi Danın “Məhsəti” romanında da rast gəlirik. Qəzali Sultan Səncərə yazdığı məktuba əlavə olaraq adil hökmdarın birgünlük ədalətinin altmış illik ibadətdən üstün olduğunu, bunun Tanrının sultana verdiyi ən böyük üstünlük olduğunu yazır, lakin dövr elə dəyişib ki, birsaatlıq ədalət yüzillik ibadətə bərabər olmuşdur. *“Kəndlilərin bir kürkdən və bir ovuc ac-yalavac ailədən başqa heç nəyi qalmayıb. Əgər hökmdar onların çiyindən kürklərinin də çəkilib alınmasına razılıq versə, qış vaxtı çılpaq halda övladları ilə təndirə girməli olacaqlar. Razi olma ki, onların dərisini soysunlar”* [2, s.219].

Qəzalinin sultanın qəzəbindən qorxmadan, cəsarətlə yazdığı məktubdakı bu ittihamları bugünün özündə də “ziyalı kimdir”, “ziyalının əsas vəzifəsi nədən ibarət olmalıdır” suallarına ən gözəl cavablardan biri kimi qiymətləndirilməlidir.

Bu məktubdan sonra Sultan Səncər Qəzalini cəzalandırmaq yox, onu görüb yaxından söhbət etmək üçün yenidən onu hüzuruna çağırmışdı. Bu dəfə Qəzali sultanla görüşə getməyə razılıq verir. Düşərgədə Qəzali hörmətlə qarşılır. Hökmdarın hüzurunda Qəzali ona qarşı sürülən ittihamlardan yalnız Əbu Hənifə ilə bağlı sualı cavablandırır. Onun çıxışının əsasını əhalinin ağır vəziyyəti, ədalətə və insafə riayət etməyin zəruriliyi, hökmdarların və məmurların Allah və xalq qarşısında məsuliyyət daşması təşkil etmişdir.

Qəzalinin qəti və cəsur olan bu çıxışı Sultan Səncərə xoş təsir bağışlamış və Qəzalidən bu çıxışının yazılı formada ona göndərilməsini buyurmuşdur.

Qəzali sultanın bu istəyini yerinə yetirmiş, bunun müqabilində Qəzalinin sultandan istədiyi Nişabur və Tus mədrəsələrində dərs deməkdən onu azad etmək təklifinə sultan əvvəl razılaşmasa da, sonra alimin bu təklifiylə razılaşaraq onu müəllimlikdən azad etmişdir. Qəzali ömrünün son çağlarını guşənişlikdə keçirmiş və 1111-ci ildə Tus şəhərində dünyasını dəyişmişdir [6, s.243, 274].

Əbu Həmid əl-Qəzalinin Sultan Səncərlə bu görüşü ziyalı-hakimiyyət münasibətlərinin parlaq bir nümunəsi kimi tarixdə iz qoymuşdur.

Başqa bir tədqiqatçı alim – Zahirəddin Nişapuri öz tədqiqatında Səlcuqilər dövrünün elm və mədəniyyəti haqqında apardığı tədqiqatlarının birində Sultan Səncərin hökmdarlığı dövründə Səlcuqilərin elm və mədəniyyəti haqqında bu fikirləri söyləmişdir: *“Onun dövründə Xorasan vilayəti dünya ictimaiyyətinin bəyəndiyi yer, elm, fəzilət, mədəniyyət və sənətin mərkəzi oldu. Əhali alim və ruhanilərə dərin hörmət bəsləyirdilər. Əhali tamamilə onlara itaət edib, ünsiyyətdə olurdular. Onlarla təklidə, yaxud da birlikdə söhbət edirdilər”* [11, s.45].

Yazıçı Cavi Dan da özünün “Məhsəti” adlı əsərində tarixi mənbələrdən yararlanaraq Məhəmməd Cahən Pəhləvan ilə Sultan Səncərin xüsusiyyətlərini müqayisəli şəkildə səciyyələndirib oxuculara təqdim edir. Əsərdə yazıçı Məhəmməd Cahən Pəhləvanı tanıdığı sultanlar kimi, məmləkətinə sözün və musiqinin rifahı üçün əlindən gələni də, gəlməyəni də etməyə hazır olduğunu göstərmiş, Sultan Səncəri isə əhaliyə qarşı zalım olsa da, həqiqətən, elm, söz, musiqi adamlarına qarşı yaxşı ad çıxarmış, onun sarayının uzaq və yaxın diyarlardan gələn məşhur şairlər, musiqçilər, rəssamlar üçün əsl məbədlərdən biri kimi sayıldığı göstərilmişdir [2, s.149]. Bu ziyalılardan biri də Sultan Səncərin hakimiyyəti dövründə yaşamış İmam Qəzali olmuşdur. Həmçinin, Cavi Dan da öz romanında İmam Qəzali ilə Sultan Səncərin görüşünü, onların arasında olan dialoqu yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi əks etdirmişdir.

H.Araslı bu mövzuyla bağlı öz fikrini belə ifadə etmişdir: *“Nizami xalqların səadətini, istiqlaliliyyətini, onların hər cür zülm və istismardan azad olmasını istəyib, bütün ömrünü bu uğurda sərf etmişdir. Nizami əməkçi insanın hüququ uğrunda mübarizə aparmışdır. Nizami öz xalqını bütün dünyada şöhrətləndirmiş və bütün xalqların bərabər hüquqla mədəni həyatını arzulamışdır”* [5, s.6].

Rəhbər ədalətsiz davranırsa, xalqını incidirsə, həyatda xəcalətdən başqa heç nə qazana bilməz.

Çalış xəlv üçün qazan asudəlik, səadət,
Xəlqi döyən, incidən nə qazanıb? Xəcalət! [12, s.97]

Nizami Gəncəvi hökmdarın adil olmasını onun xalqı dərinədən öyrənməsində görmüşdür. Hökmdar xalqı dərinədən öyrənə bilmədiyi təqdirdə ətrafındakı saray adamlarının əhali üçün dediyi yalanlara inanar. *“Dünyada padşahlığın taxtından da çürük və davamsız şey yoxdur”* [7, s.138].

Zülm ilə tutmaq olmaz bu cahanı, bu mülkü,
Mülkü ələ gətirmək yalnız insafla mümkündür.
Adil olmayanların sənə nə faydası var?
İnsafsız səni yalnız tufanlara tullayan.
Ədalət müjdəsilə cahanı şad eylə sən,
İşlər gör ki, iş olsun, yurdu abad eylə sən!
Ədalət təşnəsidir, inan, bu gözəl diyar,
Ədl ilə iş görənlər əbədi özül tapar [12, s.98].

M.S.Ordubadı Nizami Gəncəvinin həyat və yaradıcılığında təsvirlənərək qələmə aldığı “Qılınc və qələm” romanında Azərbaycanın sərvətlərini talayan hökmdarları təsvir edərkən onların necə hiyləgər və siyasətbaz olduqlarını açıq şəkildə göstərmiş,

bu hökmdarların Yaxın Şərqdə yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək yerli hakimlərin şəxsi keyfiyyətlərindən öz məqsədləri naminə bəhrələndiyini vurğulamışdır. *“Xalqın qüvvələrini parçalamaq üçün hiylə toru hörmüzlər, Nizami isə ağılla silahın birliyindən xalqın mənafeyi naminə istifadə edir, bunu həyatın qayəsində çevirmişdir”* [16, s.90-91].

Tarixi şəxsləri əsərləri üçün bədii obrazlar kimi canlandıran şair onların tarixdə hansı mövqə tutduqlarını da əsas götürərək şair təxəyyülünün sonsuz imkanlarından istifadə etmişdir. Məsələn, Adil Nuşirəvan haqqında hər kəsə məlum olan "Nuşirəvan və bayquşların əhvalatı"nda şair bayquşların söhbətindən təsirlənib nəticə çıxaran və ölkədaxili siyasətini kökündən dəyişən, bütün fəaliyyətini xalqın rifahı istiqamətində yönəldən hökmdar adının tarixdə “ədalətli” padşah kimi qalmasını belə izah etmişdir:

Şah yetişən dəm qoşuna, bayrağa
Çatdı ədalət qoxusu torpağa.
Tezcə götürdü hamıdan vergini,
Boşaldı zülmün, sitəmin rəsmini.
Ədliylə davrandı, sitəm qalmadı,
Ömrü boyu zülmə nəzər salmadı [13, s.61].

Nizami “Sirlər xəzinəsi” poemasında Nuşirəvana tarixdəki Nuşirəvan kimi adil olmağı arzulamış, bayquşların dili ilə dövrün eybəcərliklərini, haqsızlıqlarını açıb göstərmişdir. Bayquşların dili ilə verilən dialoqla Nuşirəvanın gözləri açılmış, dövlət idarəçiliyində olan məmurların rəiyyətə göstərdiyi haqsızlıqları, onun hakimiyyəti dövründə bu vəziyyətə salındığını öyrənmişdir. Nuşirəvan öz günahını başa düşüb dövləti ədalətlə idarə etmişdir.

Şah bu isə, ən qısa bir vaxtda mən,
Min xaraba kənd verərəm istəsən [13, s.59].

Çünki Adil Nuşirəvan tarixdə ədalətli şah olmuşdur. Onun bu xüsusiyyətini əsərdə də görmək istəmək arzusu şairin Nuşirəvanı öz günahını başa düşüb dövləti ədalətlə idarə etməsini əsas qayə kimi götürməsinə səbəb olmuşdur. Yəni tarix səhnəsində ədalətli olan şah şairin əsərində də ədalətli olmalıdır.

I Xosrov Ənuşirəvan 531-579-cu illərdə İranda hökmdarlıq etmiş böyük Sasani padşahı olmuşdur. Ənuşirəvan atası I Qubadın başlamış olduğu quruculuq işlərini davam etdirmiş, sərhəd məntəqələrinin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə bir çox qala və istehkam tikdirmiş, dövlətin idarəçiliyi sahəsində geniş islahatlar keçirmiş, torpaq və vergi sistemlərini təkmilləşdirmişdir. Onun hakimiyyət dövrü Sasanilər dövlətinin ən qüdrətli dövrü olmuşdur [18].

Şairə görə, hökmdar yürütdüyü daxili və xarici siyasət nəticəsində xarabalığa çevrilmiş dünyanı ədaləti sayəsində yenidən abadlığa döndərə bilər.

Ədl əmrindir, cahanı şad elə!
İşçi isən, ölkəni abad elə!
Məmləkət ədl ilə olar payidar,
İşlərin ədl ilə olar bərqərar [13, s.59].

Nuşirəvanın tarixi şəxsiyyət olması məsələsinə “Xosrov və Şirin” poemasında da toxunulmuşdur. Xosrovun yuxuda gördüyü Nuşirəvan babası Adil Nuşirəvandır. Babası ona yuxuda dörd şeyi vəd verir. Hadisələrin sonrakı gedişində babasının ona vəd etdiklərinə sahib olanda Xosrov babasının yuxusunu xatırlayır [1, s.353].

Nizami Gəncəvi azad cəmiyyət, ədalət mövzusu, hökmdar və rəiyyət mövzularını utopik şəkildə, özünün arzuladığı şəkildə təsvir etmişdir. Bu, şairin öz arzusu idi. Vətəni üçün, xalqı üçün şair adil bir cəmiyyət arzulayırdı. Dahi mütəfəkkir dövrünün hadisələrini, haqsızlıqlarını əsərləri vasitəsilə hökmdarlara bu yolla çatdırmaq istəmişdir. Nizami Gəncəviyə görə, güclü və müstəqil dövlətin mövcud olması üçün dövləti idarə edən hakimlərin uzaqgörən və ədalətli olması vacibdir. Bu, şairin ən böyük arzusu, istəyi idi.

Xeyirxahlığı güdmək – adillik nişanəsi,
Xalqa xidmət – kişinin ən böyük xəzinəsi!
Ev yıxdı, mülk uçurtdu zülmkarlar nə qədər,
Tapdı dövləti yalnız xalqı incitməyənlər [12, s.97].

Şeirdən də aydın olduğu kimi, şair xeyirxahlığı adillik – ədalət nişanəsi kimi görmüşdür. Nizami Gəncəvi ən böyük adilliyi xalqa xidmət etmək, öz xalqının firavanlığı üçün çalışmaqda görmüşdür. Burada “tapdı dövləti” ifadəsi dövlət mənasında deyil, ədaləti tapmaq mənasında işlənmişdir.

M.S.Ordubadinin “Qılınc və qələm” tarixi romanını oxuyarkən şairin Qızıl Arslanın dövlət haqqındakı islahatları haqqında verdiyi məsləhət bu fikrimizi bir daha təsdiq edir: *“Hökmdarın tələsməsi lazım deyil. Böyük işlər hazırlıq və tədricilik tələb edir. Mövhumat və bidət hansı yollarla gəlmişdirsə, həmin yollarla da onu məhv etmək lazımdır. Azərbaycanlıların qəhrəmanlığını elm və mərifətlə taclandırmaq lazımdır”* [9, s.48].

Nizami Gəncəvi insana xas xüsusiyyətləri xeyir və şərə ayırmışdır. Dünyada yeganə dəyəri olan şey – insanları, dünyanı ədalətlə idarə etməkdir. Əgər yer üzündə ədalət yoxdursa, o zaman zülmət olar, zülm olar. Lakin dünyanın fatehi ancaq ədalət ola bilər. Yalnız ədalət dünyanı gözəlləşdirə bilər. Necə ki, şeirdə deyildiyi kimi:

Zülm ilə tutmaq olmaz bu cahanı, bu mülkü,
Mülkü ələ gətirmək yalnız insafla mümkün!
Ədalət müjdəsilə cahanı şad eylə sən,
İşlər gör ki, iş olsun, yurdu abad eylə sən!
Ədalət təşnəsidir, inan, bu gözəl diyar,
Ədl ilə iş görənlər əbədi özül tapar [12, s.98].

Ədalət – bəşər cəmiyyətinin təməl prinsiplərindən biri olmaqla yanaşı, həm də dini, fəlsəfi və hüquqi düşüncənin ayrılmaz hissəsidir. İslam düşüncəsində ədalət Allahın sifətlərindən biri kimi qəbul olunmuşdur.

Qurani-Kərim Kitabında da Allah insanlara ədalətli olmağı, yaxşılığı, insanların haqqını aralarında fərq qoymadan verməyi buyurmuş, zülmü pisləyərək zalımların aqibətləri barədə xəbərdarlıq etmişdir. Qurani-Kərimin “ən-Nisə” surəsinin 135-ci ayəsində buyurulur: *“Ey iman edenlər! Adaleti yerinə getiren ve kendiniz, ana-babanız ve yakın akrabanız aleyhine de olsa, yalnız Allah için şahitlik eden kimseler olunuz.*

Çünki zengin de olsa, fakir de olsa, Allah ikisine de (sizden) yakındır. Nefsin arzusuna uyaraq adalətdən uzaqlaşmayın. Eger (şahitlik edərkən) dilinizi eğip-bükərseniz veya çekinirsiniz, şüphe yok ki, Allah yaptıklarınızdan haberdardır” [3, s.101].

İslamın siyasi fəlsəfəsində ədalətli hökmdar Tanrı tərəfindən vəzifələnmiş bir nümayəndədir və onun əsas vəzifəsi ədaləti təmin etməkdir. Nizami Gəncəvinin əsərlərində də ədalət anlayışı yalnız ictimai sabitliyi qorumaq vasitəsi deyil, həm də əxlaqi kamilliyin göstəricisidir. O, hökmdarı sadəcə idarəçi yox, xalqın atası və vicdan sahibi kimi təsvir etmişdir.

Ədalət məfhumu birbaşa halal və harama da aid edilir. Çünki insanlar, hökmdarlar, hakimlər, məmurlar Allahın halal buyurduğunu özlərinin həyat qayəsi kimi qəbul etdikləri zaman ədalətli davranıb, dövləti ədalətli idarə edə bilirlər. Halal və haram məfhumlarını Məhəmməd Peyğəmbərin hədislərindən daha yaxşı dərk etmək olar. *“Halal olan şeylər müəyyən, haram olan şeylər də bəllidir. Bu ikisinin arasında, xalqın bir çoxunun halalmı, haramı olduğunu bilmədiyi şübhəli məsələlər də vardır. Şübhəli mövzulardan çəkinənlər isə dinini və ismətini qorumuş olur. Şübhəli şeylərdən çəkinməyənlər isə get-gedə harama dalar. Necə ki, diqqət edin! Hər padşahın girilməsini qadağan etdiyi ərazisi vardır. Unutmayın ki, Allahın qadağan ərazisi da haram qıldığı şeylərdir. İnsan bədənində isə kiçik bir ət parçası vardır ki, əgər bu ət parçası yaxşı olsa, bütün bədən yaxşı olar. Əgər o pozulsa, bütün bədən pozular. Bu ət parçası isə insanın qəlbidir” [15, s.18].*

Şairə görə, “həyat ədalətin beşiyidir”. Nə edirsənsə, bunun qarşılığını görəcəksən. *“Bütün cahana bir nida gəldi: Kim başqasına pislik edirsə, əslində özünə pislik etmişdir. Çünki təbiət zülmkarı cəzalandırır” [10, s.19].*

Ölkənin müqəddəratına mane olmaq istəyənləri ölkədən uzaqlaşdırmaq lazımdır. Necə ki, təzə əkilmiş cavan ağacın yaxşı inkişaf etməsi üçün qoca, qurumuş ağacı dibindən kəsmək lazımdırsa, eləcə də dövlətin əleyhinə fikirləşən adamları dövlət idarəsindən uzaqlaşdırmaq lazımdır. Çayların axıb gəldiyi yollar daşlardan, qumlardan təmizlənməlidir ki, torpağın dərinliyindən yeni bulaqların çıxmasına mane olmasın. Dövlətin yenidən dirçəlməsinə, təzələnməsinə, hakimiyyətin yenilənməsinə mane olan qüvvələri hakim dairələrdən təcrid etmək lazımdır.

Nəticə. Nizami Gəncəvi ədalət məsələsini yalnız bədii fikir səviyyəsində deyil, eyni zamanda, fəlsəfi, dini və sosial aspektlərdə təqdim etmişdir.

Şairə görə, ədalətli cəmiyyət üçün insanlar tərbiyə almalıdırlar ki, özlərini başqalarından üstün tutmasın, lovğalanmasın, bir-birini aldatmasınlar. Xalqını, rəiyyəti düşünən və sevən insan daim həyatını xalqının xidmətinə verməlidir. İnsanın tərbiyəli, xoşxasiyyət, mülayim və elmlil olması nəsildən-nəslə keçən irsi bir xüsusiyyət deyildir, sonradan qazanılmış bir xüsusiyyətdir. Nizami Gəncəvi ən böyük xoşbəxtliyi ədalətli bir cəmiyyətdə gözəl bir həyat qurub, insanlara ziyan vurmada, ədavət bəsləmədən səmimi yaşamaqda görmüşdür. Ədalət həm fərdi, həm də ictimai səadətin əsas şərti kimi əks olunmuşdur.

Nizami Gəncəvi yaradıcılığı bu gün də ədalətin bəşəri dəyəri olaraq vacibliyini vurğulayan zəngin mənbədir.

Əlaqə

E-mail: leynanu@gmail.com

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT:

1. C.İbrahimov. Suli-Fəqihin “Yusif və Züleyxa” dastanında Nizami ənənələri adlı məqaləsindən. Nizami Gəncəvi-850. Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1992
2. Cavi Dan. Məhsəti. Roman. Bakı: TEAS Pres Nəşriyyat evi, s.149, 208, 219
3. Elmalı Muhammed hamdi Yazır. Kuran-ı Kerim ve Türkçe Mealı. Temel Neşriyat. Dağıtım Paz.San.Tic.Ltd. Şti, s.101
4. F.İ.Cəfərova. Nizami Gəncəvi və ideal cəmiyyət. Məqalə. AMEA Gəncə Bölməsi “Nizamişünaslıq” jurnalı. Gəncə, 2023, №3
5. H.Araslı. “Səs” qəzeti, 10 fevral 2016
6. Humai Celaluddin Qezzali-name, Şerh-i hal ve asar u efkar-i imam Muhammed Qazzali. Tehran, Məclis nəş., 1980
7. M.S.Ordubadı. “Qılınç və qələm”. 1967
8. M.Cəfər Cəfərov. Nizaminin fikir dünyası. Bakı: “Yazıçı”, 1982
9. M.S.Ordubadı. Əsərləri. 8 cildə. “Qılınç və qələm”, Bakı: Azərnəşr, 1966
10. Mail Yaqub. N.Gəncəvinin fəlsəfi irsində “ədalət” nəzəriyyəsi. Şah və Ədalət. “525-ci qəzet”, 4 avqust 2021
11. Nişapuri Zəhirəddin. Səlcuqnamə. Tehran, Qolaleye Xavər nəş., 1953
12. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Bakı: Lider nəşriyyatı, 2004, farsçadan tərcümə edən Xəlil Rza Ulutürk
13. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Tərcümə edən Xəlil Yusifli, Gəncə, 2011
14. R.Azadə. Nizami Gəncəvi (həyatı və sənəti). Bakı: “Elm”, 1979
15. Səyyad Aran. Nizami Gəncəvinin dini-fəlsəfi görüşlərində ədalət və tolerantlıq. “525-ci qəzet”, 4 avqust 2021
16. Yavuz Axundov. Azərbaycan tarixi romanı: Mərhələlər, problemlər (1930-2000), s.90-91
17. <https://mesiha.blogspot.com/2007/12/sultan-sncr-v-qzzali.html>. Məsiğa Məhəmmədi. Sultan Səncər və Qəzzali)
18. az.wikipedia.org/wiki/I_Xosrov.

Məqaləyə istinad: Kərimova Leyla. Ədalət anlayışı Nizami Gəncəvinin poetik dünyagörüşündə. Nömrə 2 (29), 2025. səh.38-46.
DOI.10.30546/2702-0034.2025.2.29.025

Leyla KARIMOVA

**THE CONCEPT OF JUSTICE IN NIZAMI GANJAVI'S POETIC
WORLDVIEW**

S u m m a r y

There were many writers who created works on the theme of justice. In the works of Nizami Ganjavi, who laid the foundations of the principles of justice in other states and in our country from the 12th century to the present day, the theme of justice has retained its relevance in the works he created.

The main idea of Nizami Ganjavi's works is based on the themes of truth and justice, people and ruler, man and society. According to Nizami Ganjavi, the spiritual development of man, his formation as a perfect human being means the spiritual development of society. If we want justice to reign in society, it is necessary for society to also improve spiritually. Because a just society is identical to an ideal society. The existence of a just society means that there should be no social inequality among people, wars of conquest should disappear, and people should have only the

qualities inherent in a perfect person: love, not hatred, not cowardice, but love for their homeland and people.

Carefully reading and studying each poem by Nizami Ganjavi, we become witnesses to the fact that the main theme of the works is the principle of a just society, state governance and statehood, a just ruler. In these works, the poet sought to identify the causes of the social problems of his time and find ways to overcome them. In the works of Nizami Ganjavi, along with the relationship between the ruler and the people, the issues of man-freedom-justice are also clearly shown. In general, reading the works of the poet, we become witnesses to the fact that the great poet Nizami Ganjavi's concept of justice is built around the issues of the people-ruler, humanism and freedom.

Лейла КАРИМОВА

КОНЦЕПЦИЯ СПРАВЕДЛИВОСТИ В ПОЭТИЧЕСКОМ МИРОВОЗЗРЕНИИ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ

Резюме

Основная идея творчества Низами Гянджеви основана на темах истины и справедливости, народа и правителя, человека и общества. По мнению Низами Гянджеви, духовное совершенствование человека, формирование его как совершенного человеческого существа означает духовное совершенствование общества. Если мы хотим, чтобы в обществе воцарилась справедливость, необходимо, чтобы общество также совершенствовалось духовно. Потому что справедливое общество идентично идеальному обществу. Существование справедливого общества означает, что среди людей не должно быть социального неравенства, должны исчезнуть захватнические войны, а людям должны быть присущи только качества, свойственные совершенному человеку: любовь, а не ненависть, не трусость, а любовь к своей Родине и народу.

Внимательно читая и изучая каждое стихотворение Низами Гянджеви, мы становимся свидетелями того, что главной темой произведений является принцип справедливого общества, управления государством и государственности, справедливого правителя. В этих произведениях поэт стремился выявить причины социальных проблем своего времени и найти пути их преодоления.

В творчестве Низами Гянджеви наряду с взаимоотношениями правителя и народа ярко показаны также вопросы человека-свободы-справедливости. В целом, читая произведения поэта, мы становимся свидетелями того, что у великого поэта Низами Гянджеви концепция справедливости строится вокруг вопросов народа-правителя, гуманизма и свободы.

Существовало много писателей, которые создавали произведения на тему справедливости. В трудах Низами Гянджеви, заложившего основы принципов справедливости в других государствах и в нашей стране начиная с XII века до наших дней, тема справедливости сохранила свою актуальность в созданных им произведениях.

**RİSALƏ.
ELMİ
ARAŞDIRMALAR
JURNALI**